

DİLÇİLİK

*Ş.Həsənli-Qəribova. XIII-XVI əsrlər türk dillərində alınma terminlər
// Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.153-160.*

UOT: 811.512.161

Şəbnəm Həsənli-Qəribova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı ş., H.Cavid pr.115
e-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com

XIII-XVI ƏSRLƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR

Xülasə

İstənilən bir dilə aid ən qədim dil faktlarına baxdıqca öz dövrünün mövcud dilləri ilə paralellik aşkarlamaq mümkündür və bu paralellikləri bəzən digər dil faktları da elə "əsaslı" şəkildə təsdiqləyir ki, dil mütəxəssisləri arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Alınma sözün dilə keçidi və bu prosesdə keçdiyi dilin əsas normativ qaydalarına uyğunlaşması sonrakı mərhələdə alınmanın dilin milli sözləri ilə eyni status qazanmasına qədər gəlib çıxır. XIII-XVI əsrlər türk dillərində yazılmış elmi üslub nümunələrinin lüğət tərkibində alınma sözlərin rolu danılmaz faktdır. Lakin alınmaların sayı hər nə qədər çox olsa da, türk dilinin qrammatik strukturu bu sözləri mətn daxilində cilalamaq gücünə malik olmuşdur. Nəticə etibarilə bu alınmalar məndaxili leksik vahid olma xüsusiyyətindən başqa mahiyyət qazanmamışdır.

***Açar sözlər:** alınma terminlər, leksik vahid, ərəb dili, farsca, cağatay*

Giriş

Hər bir dilin lüğət tərkibi inkişafdadır. Cəmiyyət və həyatın inkişafı davam etdiyi müddətdə onun lüğət tərkibi də formalaşır, inkişaf edir. Bütün tərəqqi və nailiyyətlər ilk növbədə məhz dildə öz təzahürünü tapır. Tərəqqi və inkişaf bilavasitə bağlı olan dil bu prosesdən kənar qalmır. Belə ki, baş verən yeni hadisə və proseslər, kəşf olunan hər hansı bir yeniliklər, onlarla bağlı məfhum və anlayışlar təfəkkür süzgəcindən keçərək dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Ancaq bu heç də hər zaman eyni olmur. Dillər baş verən inkişafa eyni şəkildə uyğunlaşa bilmir. Yəni dildə həmin yeniliyi əks etdirə biləcək yeni söz hər zaman dilin daxili imkanları ilə yaranmır. Bu zaman başqa dillərə müraciət olunur və yeni anlayış və ya məfhumu ifadə edən söz dilə başqa bir dildən alınır. Burada isə coğrafi

yaxınlıq mühüm rol oynayır. Belə ki, çox zaman müraciət edən dil anlayışın və onunla bağlı sözün yarandığı dildən, əsas mənbədən alır. Ancaq, areal baxımından sözün yarandığı dilə yaxın olan dil sözün məhz ana dildən mənimsəməyə üstünlük verirsə, nisbətən uzaqda yerləşən dil özünə daha yaxın olan vasitəçi dilin köməyi ilə yeni sözü lüğət tərkibinə qəbul edir.

Hər bir dilin tarixi inkişafına nəzər saldıqda alınma anlayışı qarşımıza çıxır. Buna istər dilin leksik, istərsə də daha üst səviyyələrində təsadüf edilir. Alınma sözlər dillərarası əlaqənin ən geniş yayılmış təzahür formalarıdır. Ümumiyyətlə, dildə alınma məsələsi qarşısız alınmaz bir prosesin nəticəsidir və qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğu bütün zamanlarda özünü göstərmişdir.

Alınma söz nədir? Bir dil üçün alınma anlayışının altında yatan semantik yük nədir? Bu tipli suallara cavab tapmaq tarixin dərin qatlarına doğru getdikcə müşkül məsələyə çevrilir. Belə ki, istənilən bir dilə aid ən qədim dil faktlarına baxdıqca öz dövrünün mövcud dilləri ilə paralellik aşkarlamaq mümkündür və bu paralellikləri bəzən digər dil faktları da elə "əsaslı" şəkildə təsdiqləyir ki, dil mütəxəssisləri arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Alınma sözün dilə keçidi və bu prosesdə keçdiyi dilin əsas normativ qaydalarına uyğunlaşması sonrakı mərhələdə alınmanın dilin milli sözləri ilə eyni status qazanmasına qədər gəlib çıxır. Məsələn, türk dillərində işlənən "kitab", "məktəb", "məktub", "kitabxana", "elm" sözləri bu dillərdəki əksər milli sözlərdən daha işləkdir. L.Blumfeld yazır: "Əsas dil vərdişlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olan sözlərin dilə daxil olması alınma söz (linguistic borrowing) adlanır"(2.435). Əslində bu fərqli xüsusiyyətlər alınma sözlərin ilk alındığı zamana aiddir. Belə sözlərin əsaslı dil vərdişlərinə adaptasiya prosesi isə alınmanın həmin dildə işləklilik müddətini müəyyən edir. Belə ki, cahfeletül-ulya (alt dodaq), cahfeletul- sufla (üst dodaq), habbı-surincan, habbı- garikun, mai- verd (gül suyu), dühn-i qar (qabaq yağı) kimi sözlər XIV- XVI əsrlərdə tibbi əsərlərdə işlək anlayışları ifadə edirdi. Lakin sözlərin dildə adaptasiya prosesi baş tutmadığı üçün, yəni izafət formasını qoruyub türk dili özəlliklərini qəbul etmədiyi üçün türkcənin sadələşmə meyli prosesində bu sözlər dildə arxaikləşmiş alınmalara çevrilmişdi. Lakin "akarsular qurbı, hummalar nevbeti, sular avazesi, mahbublar savtı" kimi birləşmələrin tərkibindəki alınmalar türk dilinin qaydaları çərçivəsində işlənərək istifadə dairələrini də genişləndirərək alınma statusunu zəiflətməmişdilər.

Alınmaların orta əsrlər Türk dillərinin strukturunda yeri.

Alınma sözün ilk öncə xarici forması dəyişərək daxil olduğu dilin fonetik xüsusiyyətlərini qəbul etməsi sonrakı mərhələdə məna sferasında dəyişikliklərin baş verməsinə də səbəb olur. Əslində alınmalar dildəki tədrici dəyişmələrin kökündə duran əsas məqamlardan biridir. Belə ki, ilkin mərhələdə dilə uyğunlaşdırılmağa çalışan dil vahidi müəyyən baxımdan öz "yad" əlamətlərini qismən qoruyur və bəzən bir dildən daxil olan leksik alınmaların çoxluğu nəticə etibarilə ötürücü dilin fonetik, leksik xüsusiyyətlərinin alıcı dildə daşıyıcısına çevrilir və o xüsusiyyətləri bir növ dilə "aşılayır". Məsələn, qədim uyğur buddist mətnləri, xüsusilə Hind və Çin dillərindən edilən tərcümə mətnlərində kifayət qədər bu dillərə aid sözlər var və həmin sözlərin istər fonetik quruluşu, istərsə də semantik məna sistemi türk dilləri üçün yaddır. Qədim uyğur dili ilə bağlı A.Caferoğlunun 1968-ci ildə nəşr olunmuş "Qədim Uyğur lüğəti"ndə 70 söz çin, 197 söz isə sanskrit mənşəli kimi təqdim olunmuşdur (6). "XI-XII əsr abidələri "Qutadğu bilig", "Divanü luğat-it-türk", "Ətabətül-həqaiq", "Divani-hikmət" əsərlərində bu sözlərin sayı yüzə qədərdir. *Kez, çit, eşguti, şalaşu, xüliñ, züngüm, çuz, çinaxsi, kenzi, qaçaç, fəgfuri, loxtay* kimi Çindən ixrac edilən parçaların, *irwi,*

uragun kimi Hindistandan gətirilən dərmanların, türklər tərəfindən əvvəllər istifadə olunmayan, qonşu xalqlarla əlaqələrin qurulması ilə süfrələrə yol tapan *buxsim*, *bekni* kimi içkilərin adları həmin mallarla birlikdə xalqın dilinə keçmiş burada yaşam hüququ qazanmışdır". Ə.Cəfəroğlu "Qutadğu bilig"- də 120-ə qədər ərəb və fars mənşəli söz işləndiyini, əksəriyyətinin dinə, bəzi dövlət qurumlarına aid olan bu sözlərin əsasən ərəb dilindən keçdiyini göstərmişdir [103, 60]. R.Əskərə görə isə, "əsərdə ərəb dilinə məxsus 361 söz, farsca 88 söz, qarışıq ərəb və fars tərkibli 2 söz işlənmişdir." O, A.Dilaçara əsaslanaraq əsərdə, sanskrit, çin, soğdi dillərində işlənən 8 sözü (burxan=büt, buddizm, budda, tavğaç=hakim, yek=şeytan, tamu= cəhənnəm, muyan= buddist karvansarası, sart= tacir, ajuun= dünya, uçmağ=cənnət) də alınma hesab etmişdir (3,152). Bu barədə araşdırma aparən E.Üşenmez Qaraxani türkcəsində yazılmış əsərlərdən "Qutadğu bilig"də 334 ərəb, 79 fars, "Ətabətül-həqaiq"də 251 ərəb, 103 fars, "Divani-Hikmət"də isə 763 ərəb, 588 fars mənşəli sözün olduğunu qeyd edir (8).

Blumfild alınmaları dialekt və mədəni alınmalar adı altında iki qrupa bölərək yazır ki, mədəni alınmalar bir millətin digər millətə nələri öyrətməsini göstərir (2. 450). Mədəni alınmalara ümumilikdə elmi, mədəni, ticari və s. əlaqələr nəticəsində alınan sözləri daxil etmək mümkündür. "Başqa dildən söz alınması etnik inkişafın müəyyən mərhələsində meydana çıxan dil, sosial, psixi, estetik və s. xarakterli hadisələrin və yeni tələbatların ödənilməsi prosesində üzə çıxır və bu prosesin dilə sirayəti kimi müşahidə olunur. Bu zaman xalqların, millətlərin coğrafi yaxınlığından çox, ünsiyyətin xarakteri əsas rol oynayır" (4.243).

Orta əsrlər elmi universallığı çərçivəsində şərq dillərində alınmaların çoxluğu diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, ilk türkdilli müəllifi əsərlərindən başlayaraq ərəb və fars alınmaları, bəzi məqamlarda yunan və latın, hind və az miqdarda çin mənşəli sözlərə təsadüf edilir.

İslamın qəbulundan sonra ərəb dilinin elm dili kimi işləkliyi fars dilinin ərəb dili ilə bərabər bədii dil kimi istifadəsi Türk dillərinin bir müddət bu sahələrdə kölgədə qalması və nəticə etibarilə dilin elmi və bədii ifadə gücünün zəifləməsinə səbəb oldu. XIII əsrdə ictimai-siyasi şəraitin təsiri nəticəsində türk dillərinin ərəb və fars dilləri ilə paralel işləklik qazanması və XIV əsrdən etibarən digər dillərə qarşı üstün mövqə tutması dildaxili inkişaf üçün alınmalardan istifadənin də zəruriliyini də ortaya qoydu. *Resmi keçit, donanmayı humayun, işgüzar, gidişat, günbegün, yasal u tartib* (qayda qanun), *dabt u tüzük* (qanun) kimi yarı türk, yarı alınma söz və ifadələr türk dillərinin zənginləşməsində ərəb və fars dillərinin mövqeyinin əks etdirir. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, alınma yalnız dilin leksik qatı ilə məhdudlaşmamış, dilin digər qatlarına da sirayət etmişdir. Məsələn, bəzi səslərin Türk dillərində işləklik qazanması alınmalar hesabına olmuşdur. "Türkcənin tarixində bəzi yabancı səs xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl fonotaktik qəliblər, İran və Fin-Uqor dillərindən kopyalanmış və Türkcənin fonoloji sistemə uyğunlaşdırılmışdır"(8.33). Məsələn Orxon – Yenisey abidələrində **c, f, ğ, h, j** səslərinə aid sözlər işlənir. Lakin müasir türk dillərində bu səslərlə işlənən kifayət qədər sözlər mövcuddur. Əlbəttə, bu səslərin hər birinin dildə inkişafına baxdıqda bu səslərin bəzilərinin alınma sözlərin köməyi ilə işləklik qazandığını görə bilərik. Yaxud da ərəb əlifbasının bəzi səslərin ifadəsini çətinləşdirdiyi üçün tədrici yazıda itməsinə səbəb olduğu da məlumdur. Sağırnun səsinin yazıda fərqli ifadəsi, o səsə tələffüz olunan sözlərin **nun** **ن**, **ğayn** **غ**, **kəf** **ك** hərfləri ilə yazılışı həm də yazının nitqə təsiri, həm də dialekt fərqlərinin formalaşması nəticəsində baş vermişdir. Yaxud da göytürkcədə mövcud **ny** sözlərin sonrakı dövr ərəbdilli əsərlərdə bəzən **n-ن**, bəzən də **y – ي** ilə yazılması eyni səbəblərlə əlaqədardır. Məsələn, anyığ~ anığ, kanyu~ kayu, yany~ yay və s. "Cağatay türkcəsində 13 sait vardır: a, â, e, é, ı, i, î, o, ô, ö, u, û, ü. Bunlardan dördü uzun saittir. Ö saiti Farscadan, digərləri isə hər iki dildən (*ərəb və fars dilləri*- Ş.H.Qəribova) alınmış-

dır”(7.38). Ümumiyyətlə, tədqiq olunun XIII-XVI əsrlər istər cağatayca, istər Osmanlıca ərəb və fars dilinin leksik təsiri onların qrafik xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir. Məsələn, ع, ط, ظ, ح, ث hərfləri məhz alınma sözlər hesabına Cağatayca və Osmanlıca qrafik xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Bu təsir morfoloji qatda şəkilçilər baxımında özünü göstərir. Məsələn, bəgat, bilgət, elat sözlərində türk sözləri ərəb mənşəli şəkilçi qəbul etmişdir. Müasir türk dillərində işlənən –i, -vi, -iyyat və s. şəkilçilər də məhz bu dövrdə artan ərəb və fars təsirinin günümüzdəki izləridir.

Dil ünsürləri müəyyən çərçivədə təsir və dəyişikliklərə müqavimət göstərirlər. Bəzi dil ünsürləri daha tez dəyişiklikləri qəbul edir. L.Yohanson işləkliyi çox olan ünsürlərin dəyişikliyə daha çox müqavimət göstərdiyini qeyd edir: “Çox və ya az işləkliyin, sabitlik və qeyri-sabitliyin səbəbi olmayıb əksinə sabitliyi təşviq edən və ya zəiflədən eyni sosial və struktural səbəblərdən ortaya çıxdığı müşahidə olunur (9.50).

Sistem daxili ikitərəfli inkişaf dilin müxtəlif təbəqələrində fərqli əks-sədaya səbəb olur. Dillərarası qarşılıqlı əlaqələrdəki təbii meyillər çox zaman dildə yeni dəyişikliklər üçün potensial bazadır və ya sistem daxili assimetriya üçün əsas qaynaqdır. Məsələn, cağatay türkcəsində silsilə şəklində söz keçidləri zamanı qrafik dəyişikliklər özünü göstərir. ي hərfi ilə bitən ضحى (duha- axşamüstü vaxtı), حلوى (halva), نىمى (nəma- böyümə), صبا (səba) və s. sözlər ا ilə yazılırdı: ضحا, حلوا, صبا. Yaxud da u səslə ərəb mənşəli sözlərin türk dillərində ü səsi ilə səslənməsi də alınma sözlərin dilə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Məsələn dünya, encum, burc, durc (cəvahir qutusu), kutub (kitablar), sunbul, şurb, zulal, cunun və s sözlər türk dillərin dünya, əncüm, bürç, dürç, kütub, sünbül, şürb, zülal, cünun şəklində işlənmişdir. Ərəb dilində işlənən əql, əsl, ayb, cism, fikr, fun, ilm, ism, ləhd kimi sözlərin qrafik formasını saxlayıb tələffüzdə əqil (ağıl), əsil, ayıb, fikir, cisim, furun, ilim, isim, lahid kimi ifadəsi də sözlərin türk dillərinin tələffüz normalarına uyğunlaşması ilə bağlıdır. D.Bikerton yazır: “Sosial gücün dil üzərində söz səviyyəsində təsiri var, dil səviyyəsində təsiri isə çox çətinidir”(11.109-127). Bu əlbəttə dilin struktur quruluşu ilə əlaqədardır. Strukturun alt sistemlər şəklində bir-birə sıx əlaqədə olması dilə yad ünsürlərin müdaxiləsini çətinləşdirir. Yaxud da, dilə daxil olan ünsürlər bütün alt sistemlərə daxil edə biləcək səviyyədə dilə qəbul olunur.

Dövrün elmi leksikoloji bazasına nəzər saldıqda alınma sözlərin çoxluq təşkil etdiyini görə bilərik. Xüsusilə, izafət tərkibli terminlər əksəriyyət təşkil edir. Məsələn, **riyaziyyata aid** ədədi- küsur, haneyi- aşeratı-miatı-uluf (milyardlar sistemi), ədədi- səhih, ədədi- zayid, adla' i cəm, əhvali- cəm, cəmi- küsurı ma' al-küsur, cümləyi-kübra (azalan), cümləyi-suğra (çıxılan), erkami-Hindi, fənni-muhasebe, haneyi-miat (yüzlüklər), haneyi-miatı-miatı uluf, (on milyonluq sistemi), **botanikaya aid** darı-fulful, lisanul-hamel (bağayarpağı), cevzi- buya, huzazi- mekki, muşkı taraması, **tibbə aid** reg-bənd (qanaxmanın qarşısını almaq üçün istifadə edilən sarğı tampon), zatur-riye (pnevmaniya), sufulı-safra (səfranın çox olduğu bədən), zulkul-maad (mədə xəstəliyi), bureyi-ermeni, haceri- ermeni, kili-ermeni, zatul- cenb (ağciyər pərdəsinin iltihabı), **ədəbiyyata aid** bəhri- münşərih, aslemi- musabbağ, ariz u amik, beytul-gazel, dairəyi- müctəlibə, beyti –mərhun kimi bəzi izafət terminləri dövrün elmi əsərlərində çoxluq təşkil edir. Bu isə dövrün dillərarası əlaqə prosesi ilə yaxından bağlıdır.

"Xalqların, cəmiyyətin tarixində baş verən bütün dəyişmələrin tarixi hadisə və proseslərin dildə əks olunması və orada iz qoyması, xalqın tarixi ilə dilin tarixinin bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlılığı isə artıq tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş, heç bir etiraz doğurmayan elmi aksiomdur"(5.16). Sosiolinqvistik amillərin təsiri ilə sözlərin dilə keçməsi müxtəlif dillərin daşıyıcıları arasındakı əlaqələrlə bağlı olmaqla yanaşı, yeni anlayış və informasiyaların yayılma xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Bu təsir bəzən azad, bəzən də məcburi təsir səviyyəsindədir.

Sözlərin orta əsrlər elmi əsərlərində əksi.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, məcburi təsir milli dilin müqavimət gücünü zəiflədir və həmin dilin həтта yox olmasına belə gətirib çıxardır. Buna görə də qarşılıqlı sözlərin ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluluğu ilə bağlıdır. Bu isə kommunikativ funksiyaların həcmi, ədəbi ənənələrin qədimliyi, dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi ilə müəyyən edilir. Bu türk dilləri ilə ərəb və fars dillərinin əlaqəsində özünü xüsusilə göstərir. Nəzərə alsaq ki, türk dillərinin geniş yayılma arealı onun çin, hind, rus, Şərqi və Cənub Avropa dilləri təması təmin etsə də Türk dillərinə ən böyük təsiri ərəb və fars dilləri tərəfindən olmuşdur. Ancaq bu təsir mərhələlər üzrə bəzən çox, bəzən isə az şəkildə özünü göstərmişdir. XVI əsrin Azərbaycan dilinin leksik mənzərəsi ilə bağlı deyər bilərik ki, “əvvəlki dövrlərə nisbətən bu əsrdə ərəb, fars, həmçinin qohum və qonşu türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqə qüvvətlənmiş, daha açıq şəkil almışdır” (1.286). Nəticə etibarilə, ayrı-ayrı regional türk dillərinin ərəb və fars dilləri ilə qarışması nəticəsində klassik ədəbi dillər formalaşmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu təsiri biz daha çox yazı nümunələrində görürük. Bunu deməyə o əsas verir ki, həmin əsərlərdə işlənən ərəb və fars sözlərinin əksəriyyəti hal- hazırda türk dillərində arxaik xarakter daşıyır. Əgər həmin sözlər şifahi nitqə düşmüş olsaydı, hər bir halda, istər olduğu kimi, istərsə də assimilyasiyaya uğramış, dəyişmiş halda belə digər ərəb və fars sözləri kimi günümüz dillərində də işlənirdi. S.Əlizadə bununla bağlı qeyd edir ki, “Həç şübhə yoxdur ki, alınma söz və tərkiblərin çoxu müasir dildə işlənmədiyi, işlənmə bilmədiyi kimi, XVI əsrin geniş oxucu və dinləyici kütləsinə də tanış deyildi, ümumxalq dilinə nüfuz etməmişdi” (1.292). Yəni bu üslub yalnızca spesifik sahələrdə özünü göstərən haldır. Buraya dini elmi əsərlər, “Qıyasul-ənbiya” tipli əsərlər, riyaziyyat elmi və onların qolları, dilçilik və ədəbiyyata aid, astronomiyaya aid nəzəri əsərlər aiddir. Lakin “Əcaibul- məxluqat”, “Acebul- uccab” adı altında yazılan təbiət elmlərini bütünlüklə əhatə etməyə çalışan əsərlər, səyahətnamələr, dənizçiliklə bağlı əsərlər, tarixi sənəmlər, tibbə aid əsərlər bu təsirdən uzaqdır. Oradakı alınmalar leksik səviyyədən kənara çıxmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınmaların mövcud elmi üslub nümunələrində işlək statistikası əsrlər üzrə də fərqli şəkildə təzahür edir.

XII əsr Xarəzm türkcəsi nümunəsi olan Zəməxşərinin “Müqəddimətul- ədəb” əsərində istifadə olunan söz sayı 3506-dır. “Onlardan 2908-i Türk dilinə aiddirsə 598-i alınma sözlərdir. Bu alınmalardan 450-i ərəb dilinə, 133-ü fars dilinə, 5-i monqol dilinə, 4-ü əski xarəzmcəyə, 2-i soğd dilinə, 2-i rus dilinə, 1-i yunanca, 1-tibetçəyə məxsusdur. Başqa sözlə, əsərdə 83%türkcə, 17%alınma söz var. Alınma sözlərin faiz nisbəti isə ərəbcə 12,8%, farsca 3,8%, digər dillər isə 0,4% şəkildədir” (10.25).

XIV əsrə aid ilk tibb əsərlərindən olan “Tuhfeyi-Mübarizi” əsərinin lüğət tərkibi isə 2045 sözdən ibarətdir. Bu sözlərdən 575-i ərəb, 158-i fars dilinə, 26-ı yunan dilinə məxsusdur. Bu isə əsərin lüğət tərkibində alınma sözlərin payının 37% olduğunu göstərir. XIV əsrdə yaşamış həkim Xeyrəddinin yazdığı “Kitabı- Akrahadini” əsərinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda isə alınma sözlərin türkcələşdirməsi meyli nəzərə çarpır. Hər bir alınmaya türkcə qarşılıq yaxud izah verilmişdir. XIV əsrdə İshak bin Murad tərəfindən yazılmış “Əddürrətül- mudiyyə fil- lüğətit-türkiyyə əsərində isə işlənən 736 sözdən yalnızca 57 söz alınmadır.

Bu baxımdan XV-XVI əsrlər əsərlərinin lüğət tərkibində ərəb və fars sözlərinin işlənməsi təbii hal almışdır. Lakin bu tendensiya XVI əsrdə daha kəskin hal almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, alınmalar işlənməsi əsərin məzmunu ilə də yaxından bağlıdır. Geniş kütlə üçün nəzərdə tutulmuş, dərslik xarakterli əsərlərdə alınmaların sayı nisbətən azdır.

XV əsrin həkim- alimi Mahmud Şirvaninin özündən iki əsr əvvəl yaşamış Bağdadının 1266-cı ildə yazdığı "Kitabüt-Təbih" əsərindən istifadə edərək yazdığı əsərin lüğət tərkibinə nəzər salsaq görürük ki, istifadə edilmiş 1876 sözdən 524 söz ərəb, 225 söz fars, 13 söz yunan, 1 söz italyan, 1 söz çin dilindən alınmadır. 1112 söz isə türk mənşəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər sırasında Osmanlıcada, lakin ərəb və fars sözləri əsasında yaranmış yemək adları və ya tibbi anlayışlar da var.

1547- ci ildə qələmə alınmış "Tuhfətuz-zaman" əsərində işlənən sözlərə nəzər saldıqda 85% terminin alınma mənşəli olduğunu görə bilərik. Məsələn, adeli- bika (dördüncü paralel), aftab (günəş), aqaqır (dərman yerinə istifadə edilən köklər), aqalim (iqlimlər), aqim (qərbdən və şimal qərbdən əsən, yağış gətirməyən külək), atveli-əyyam (ilin ən uzun günü), atveli-nehar (ilin ən uzun gecəsi), avkı- deberan (ayın dördüncü duracağı), bərq (şimşək), burudət (soyuqluq), ğayetul- irtifa (ən yüksək nöqtə), eflak (göylər), fasd (damar kəsmək yolu ilə qan almaq), istiqlal (dolunay), bedri-istiqlal (dolunay dönemi), murabba (dördbucaqlı, dörd kənarlı), muvakkit (ulduzlara və günəşə əsasən namaz saatlarını müəyyən edən şəxs), mü-nəccim, müsəlləs (üçbucaq) və s.

Riyaziyyata aid Mühyəddin Məhəmməd tərəfindən yazılmış "Məcmaul- Qəvaid" əsərində də vəziyyət eynilə təkrarlanır. Saylar, feillər və cümlə qurucu vasitələr istisna olmaqla əsərdə güclü ərəb və fars təsiri hiss olunur. Əsərdə işlənən ədədi- kəsir (kəsir sayları), ədədi- mütədaxilə (tam bölünən saylar), ədədi- mütəvaliyat (ardıcıl ədədlər), ədədi zayid (bölmə zamanı olan qalıq), əhvali-cəm (toplama ilə bağlı şərtlərin cəmi, toplama vəziyyəti), zərbi- müsəlləs (üçbucaq şəkilli vurma), zərbi- vahid (bir dəfə vurma), zərbeyn (iki dəfə vurma), zərbi-qəfəsi (qəfəs şəkilli vurma), ərbaa-i mütənasibə (hesab növü), cəmi kəsuri məa-l-kəsir (kəsirləri kəsirlə toplama), hasılı- cəm (toplananda cəm), xətayı-naqisi nali-məfruzi-sani (ikinci ehtimalın yanlışlığı nöqsan verməsi), xaneyi-əşəratı-miati-uluf (milyonlar mərtəbəsi) və s. terminlər bu sahə terminologiyasının vəziyyətini əks etdirir. Lakin bu sözlərin çoxluğu əsərin dilinin türk dili olması gerçəkliyini dəyişmir. Çünki həmin söz və ifadələrdən başqa fikri ifadə edən qəlib və ya struktur türk dillərinin əsas prinsiplərinə uyğun şəkildə tərtib edilmişdir. "Diqqət edilərsə, ərəb və fars sözləri tərkibləri statik vəziyyətdədir. Onların çoxu, Quran ayələrində təfsirlərdə ilk dəfə necə yaranıb işlənmişlərsə, silsilə izafət tərkiblərinəki və sinonim cərgələr daxilindəki yerlərindən tərpənməmişlər" (1.291). Mətnlərdəki bu sözlərin ağırlığını aradan qaldıran, dilin sintaktik quruluşuna yad olan sintaktik strukturu qismən zəiflədən, mətni oxunaqlı hala gətirən isə türk dillərinə məxsus hal və ya xəbərlik şəkilçiləri, etmək, eyləmək, olmaq, bolmaq, qılmaq, yapmaq və s. kömək feilləridir.

Nəticə

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, XIII-XVI əsrlər türk dillərində yazılmış elmi üslub nümunələrinin lüğət tərkibində alınma sözlərin rolu danılmaz faktdır. Xüsusilə XIII əsrdən XVI əsrə doğru irəlilədikcə Qıpçaqca, Osmanlıca, Cağatayca və s. türk dillərinin ərəb və fars dilləri ilə sıx təması, Türklərin məhz bu regionları öz hakimiyyəti altında birləşdirməsi, bu zaman vahid islam elminin və mədəniyyətinin bir hissəsi kimi türk mütəfəkkirlərin ənənəni davam etdirməsi bu dillərdə yazılan əsərlərdə də özünü göstərməkdədir. Türk dillərində əsərlərin yazılması artıq zamanın siyasi- sosial tələbi idisə, alınma terminlərdən istifadə zamanın dini-mədəni- elmi birliyindən doğan vahid islam təfəkkürünün nəticəsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, XI-XII əsrlərdə nəzər saldıqda Türkiyəstanda türkcə əsərlər yazıldığı halda, Xəzərin qərbində ərəb və fars dilləri çoxdan elm və ədəbiyyatın aparıcı dilinə çevrilmişdir. Türkiyəstandan Səlcuqlarla gələn digər türk boyları bu mühitə düşdükdən sonra buradakı dil

qardaşları olan oğuzların və qıpçaqların yolu ilə gedərək vahid islam dünyası anlayışı altında elm və mədəniyyətin klassik ərəb dili simasında inkişafına dəstək oldular. Səlcuq sarayının ərəb və fars dilli mütəfəkkirlərə ayırdığı diqqət də dövlətin mühitin tələbi ilə addımladığını göstərir. Bu baxımdan XI-XIII əsrlərdə bu mühitdə yüzlərlə türk mütəfəkkirləri ərəb və fars dillərində əsər yazmışlardı. Bu tendensiya Osmanogullarının Anadoluya yerləşməsi ilə azalmağa doğru getsə də, dövlətin yenidən regionda güclənib ərəbdilli müstəmləkələrə sahib olması ərəb dilinin təsirini yenidən artırdı. Lakin bu dəfə ərəb dili Türk dilinə söz verən tərəf kimi, yəni leksik təsir kimi güc qazana bildi. Bu isə dövrün yazılan əsərlərində söz tərkibinin dəyişkənliyi ilə təzahür edir. XI-XII əsrlərdə ərəb dilli, farsdilli əsərlər yazılır. XIII-XIV əsrlərdə həmin əsərlərin tərcümələri, şərhləri, şərhələrə haşiyələri, türk dilinin aparıcı dil olduğu ikidilli, üçdilli lüğətlər meydana çıxır, XIV əsrdə bizə məlum ilk elmi üslub nümunələri – tibbə aid türkcə orijinal müəllif əsərləri meydana çıxır. XV əsrdə yenidən klassikləşmə tendensiyası özünü göstərir. Lakin bu artıq elm sahələrinə görə fərqli məcralarda özünü göstərir. Dini elmi ədəbiyyatlarda, riyaziyyat elmlərində, ədəbiyyat və dilçilikdə klassikləşmə, alınma sözlərə və qəliblər meyl nə qədər yüksək olsa da, təbiət elmləri olan coğrafiya, astronomiya, tibb, tarix elmlərinə aid əsərlərdə sadə türkcə üstünlük təşkil edir. XVI əsrdə isə klassikləşmə ən yüksək həddinə çatmış, əsərlərdə alınma sözlərin sayı bəzən 60% -70% -ə qədər qalxmışdır. Lakin alınmaların sayı hər nə qədər çox olsa da, türk dilinin qrammatik strukturu bu sözləri mətn daxilində cilalamaq gücünə malik olmuşdur. Nəticə etibarilə bu alınmalar məndaxili leksik vahid olma xüsusiyyətindən başqa mahiyyət qazanmamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2007/
2. Blumfeld L. Dil. Bakı, 2014.
3. Əskər R. Qutadğu bilig. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2003, 320 s.
4. Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərində etnoqrafik leksika. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2016.
5. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Nurlan, 2001, s. 16
6. Caferoğlu A. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü, 2.baskı, Ankara, TDK yayınları, 2011, 320 s.
7. El-Ameri. Çağatay türkcəsində keçən Arapça kelimələr (yazım, ses ve anlam). Yüksek lisans tezi. Kayseri, 2012.
8. Üşenmez E. Karahanlı eserlerindeki söz varlığı hakkında./Akademik İncelemeler Cilt:3 Sayı:1 Yıl:2008, s.247-253
9. Yohanson L. Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler. Ankara, TDK yayınları, 2007, 200 s.
10. Yuçe N. Mukaddimetul- edeb. Ankara, TDK yayınları, 2014, 227s.
11. Bickerton D. Decreolisation and the creole continuum/theoretical orientations in creole studies. New York, 1980, s.109-127

Shabnam Hasanli Garibova
Borrowing terms in XIII-XVI cc. Turkic languages

When looking at the oldest linguistic facts about any language, it is possible to find parallels with the existing languages of its time and these parallels are sometimes confirmed by other linguistic facts in such a "reasonable" way that it causes disagreement among linguists. The transition of the acquired word to the language and its conformity to the basic normative rules of the spoken language leads to the acquisition of the same status as the national words of the acquired language in the next stage. It is an undeniable fact that the role of borrowed words in the vocabulary of scientific style samples written in the Turkic languages of the XIII-XVI centuries. However, despite the large number of borrowings, the grammatical structure of the Turkish language had the power to polish these words within the text. As a result, these borrowings have acquired nothing but the property of being a lexical unit within the text.

Keywords: borrowed terms, lexical unit, Arabian, Persian, Chagatay

Шабнам Гасанлы Гарибова
Займствованные термины в тюркских языках в XIII-XVI вв.

Глядя на древнейшие лингвистические факты, относящиеся к любому языку, можно обнаружить параллели с существующими языками своего времени, и эти параллели иногда подтверждаются другими лингвистическими фактами таким «разумным» образом, что это вызывает разногласия среди лингвистов. Переход заимствованного слова на язык и в этом процессе его соответствие основным нормативным правилам этого языка, на следующем этапе приводит к приобретению этим словом статуса слова национального языка. Бесспорным фактом является роль заимствованных слов в словаре образцов научного стиля, написанных на тюркских языках в XIII-XVI вв.

Однако, несмотря на большое количество заимствований, грамматическая структура тюркских языков позволила отшлифовать эти слова в тексте. В результате эти заимствования не приобрели ничего, кроме свойства быть лексической единицей внутри текста.

Ключевые слова: заимствованные термины, лексическая единица, арабский, персидский, чагатай.

Akademik **Möhsün Nağısoylu** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.